

**ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ (GREEK SOCIOLOGICAL
REVIEW)**

**ΕΙΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΗ
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ**

ΤΙΤΛΟΣ ΕΙΣΗΓΗΣΗΣ

**«Καινοτόμες και ανθεκτικές (Resilient) πολιτικές ένταξης και
απασχόλησης για τους Μεταναστευτικούς Πληθυσμούς στην
Ελληνική Κοινωνία»**

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΔΕΣΠΟΙΝΑ

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Αντικείμενο της εργασίας είναι η διερεύνηση, η καταγραφή, η συγκριτική και η κριτική ανάδειξη των «ανθεκτικών» (resilient policies) πολιτικών κοινωνικής ένταξης και απασχόλησης για τις μεταναστευτικές ομάδες στην Ελλάδα. Η μελέτη επικεντρώνεται στα νέα στοιχεία μετά το 2000 και ιδιαίτερα σε περίοδο κρίσης, συγκρίνοντας τις διαφοροποιήσεις που έχουν συντελεστεί την τελευταία δεκαετία με την περίοδο μετατροπής της ελληνικής κοινωνίας από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής μεταναστών..

Η εργασία στηρίζεται σε αποτελέσματα συγκριτικής ευρωπαϊκής έρευνας ανάμεσα σε 11 χώρες με θέμα «INSPIRES – Innovative Social and Employment

Policies for Inclusive and Resilient Labour Markets in Europe» στο πλαίσιο του 7^{ου} ευρωπαϊκού πλαισίου (2013-2016).

Στην εργασία που ακολουθεί επιδιώκεται μια παρουσίαση του βασικού πλαισίου της μεταναστευτικής πολιτικής πριν από την εμφάνιση της κρίσης, καθώς και μια βασική σκιαγράφηση των δεδομένων που είχαν δημιουργηθεί από το ξέσπασμά της. Ειδικό βάρος δίδεται στην περίοδο 2000-2008 που προηγείται της κρίσης. Η περίοδος που ακολουθεί, χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα σοβαρές επιπτώσεις στην απασχόληση και από σοβαρές κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνέπειες για το σύνολο του πληθυσμού. Η θέση των μεταναστών στην αγορά εργασίας φαίνεται ότι επιδεινώνεται δραματικά, με αποτέλεσμα τη συρρίκνωση της παρουσίας τους, αλλά και την εμφάνιση πολιτικών και πρακτικών που αποδεικνύονται ιδιαίτερα «ανθεκτικές» ως παράγοντες επιβίωσης μέσα σε ένα τόσο αρνητικό περιβάλλον.

Οι προσεγγίσεις που χρησιμοποιούνται είναι η στατιστική ανάλυση από τα διαθέσιμα στοιχεία της Eurostat, της ΕΣΥ και των ερευνών εργατικού δυναμικού. Ακολουθεί μια ποιοτικού τύπου έρευνα με συνεντεύξεις πρόσωπο με πρόσωπο σε σχέση τον τρόπο αντίληψης αυτών των πολιτικών.. Επιχειρείται μέσα από την εμπειρική έρευνα 17 συνεντεύξεων σε βάθος, η αποτύπωση της θέσης των μεταναστών στην απασχόληση, όπως αυτή διαμορφώνεται μετά τις παρεμβάσεις της περιόδου 2008-2013. Στους «Μεταναστευτικούς Πληθυσμούς» εδώ συμπεριλαμβάνονται οι μετανάστες (με ή χωρίς τίτλο παραμονής στη χώρα) και τα παιδιά με γονείς μετανάστες που βρίσκονται στην ηλικιακή κατηγορία 25-54 ετών και οι γυναίκες μετανάστριες. Η εργασία κλείνει με συμπερασματικές παρατηρήσεις αναφορικά με τις υπάρχουσες και μελλοντικές τάσεις όπως διαμορφώνονται.

1. Εισαγωγή

Αντικείμενο της παρούσης εργασίας είναι η καταγραφή και η κριτική ανάδειξη των καινοτόμων και των «ανθεκτικών» (innovative and resilient policies) πολιτικών απασχόλησης για τις μεταναστευτικές ομάδες στην Ελλάδα μετά το 2000 και ιδιαίτερα σε περίοδο κρίσης. Η εργασία στηρίζεται σε μέρος αποτελεσμάτων της ευρωπαϊκής έρευνας INSPIRES στο πλαίσιο του 7^{ου} ευρωπαϊκού πλαισίου (2013-2016) με συντονιστή του Πανεπιστήμιο του Ρότερνταμ και εταίρους άλλες 11 χώρες μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα με την επιστημονική ευθύνη της συγγραφέως. (Dimoulas, Papadopoulou, 2014).

Ειδικότερα, επιδιώκονται αφενός η σκιαγράφηση του πλαισίου των πολιτικών απασχόλησης για τους μετανάστες πριν την κρίση με επίκεντρο την περίοδο 2000-2008, καθώς και των επιπτώσεων της κρίσης στην απασχόληση και αφετέρου, η καταγραφή των καινοτόμων πολιτικών απασχόλησης που υιοθετήθηκαν για την αντιμετώπιση των συνεπειών της κρίσης, αλλά, και των «ανθεκτικών» πολιτικών που συνέχισαν να εφαρμόζονται. Οι συνέπειες αυτών των πολιτικών ορίζονται τόσο θετικά όσο και αρνητικά για τη θέση των ομάδων αυτών στην αγορά εργασίας.

Οι προσεγγίσεις που χρησιμοποιούνται είναι η στατιστική ανάλυση από τα διαθέσιμα στοιχεία της Eurostat και της ΕΣΥ και μια ποιοτικού τύπου έρευνα με συνεντεύξεις πρόσωπο με πρόσωπο. Επιχειρείται μέσα από την εμπειρική έρευνα 17 συνεντεύξεων σε βάθος, η αποτύπωση της θέσης των μεταναστών στην απασχόληση, όπως αυτή διαμορφώνεται μετά τις παρεμβάσεις της περιόδου 2008-2013. Στους «Μεταναστευτικούς Πληθυσμούς» εδώ συμπεριλαμβάνονται οι μετανάστες (με ή χωρίς τίτλο παραμονής στη χώρα) και τα παιδιά μεταναστών που βρίσκονται στην ηλικιακή κατηγορία 25-54 ετών και οι μετανάστριες.

2. Αποσαφήνιση του όρου «resilient»

Ο όρος «resilient» είναι πολύ πρόσφατος στην κοινωνική επιστήμη και σε κάθε περίπτωση δανεισμένος από άλλες επιστήμες. Για πρώτη φορά αναφέρεται το 2010 από τους Chapple and Lester λίγο αργότερα χρησιμοποιείται στα κείμενα του ΟΟΣΑ.

Ο όρος έρχεται να ενσωματώσει τις προσπάθειες των επιστημόνων, τεχνοκρατών και πολιτικών να προσαρμόσουν την αγορά εργασίας στις νέες οικονομικές συγκυρίες και απαιτήσεις. Στην πραγματικότητα ο όρος εμφανίζεται μέσα από τρεις βασικές προσεγγίσεις: τη μηχανική, την οικολογική και την προσαρμοστική που ακολουθούν μία χρονική σειρά.

Ο όρος προέρχεται από τον λατινικό όρο *resilire* δηλαδή “to leap back” “to rebound”. Η μηχανική προσέγγιση επικεντρώνει στη σταθερότητα του συστήματος κοντά σε μία ισορροπία ή σε μία στερεή κατάσταση και αναφέρεται στην αντίσταση του συστήματος στο να καταστραφεί με στόχο να επιτρέψει στην κατάσταση πριν από την καταστροφή (Holling 1993).

Η οικολογική προσέγγιση έχει διαμορφωθεί μέσα από την παραδοσιακή αντίληψη της ισορροπίας του οικοσυστήματος το οποίο δέχεται εξωτερικές επιθέσεις και προσπαθεί να κρατήσει την αρχική του μορφή. Σε αντίθεση με τη μηχανική προσέγγιση δεν υπάρχει μία ισορροπία αλλά πολλαπλές που διαμορφώνονται μέσα από το ίδιο το οικοσύστημα. (Martin, 2011)

Τέλος, στην προσαρμοστική προσέγγιση η οποία είναι και πιο κοντά στις κοινωνικές επιστήμες, βρίσκουμε την αντίληψη πολλών και πολύπλοκων συστημάτων τα οποία μέσα από τις πιέσεις που δέχονται, αποκτούν μία ευελιξία να προσαρμόζουν τις κοινωνικές δομές τους με στόχο την ικανοποιητική ανάπτυξη οικονομικών μεγεθών, της απασχόλησης και του πλούτου σε μακροπρόθεσμα μεγέθη. Σε αντίθεση με τις δύο προηγούμενες προσεγγίσεις, η προσαρμοστική δεν αναζητά μία σταθερότητα μέσα σε ένα κλειστό σύστημα, αλλά αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα μέσα από μία δυναμική διαδικασία που συνεπάγεται συνεχείς αλλαγές (Pendell et al, 2010).

Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό η παρούσα εργασία είναι πιο κοντά στην τρίτη προσέγγιση σε συνάρτηση με τον ορισμό που δίνει ο ΟΟΣΑ. Ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης ενδιαφέρεται για έναν πιο εμπειρικό εργαλείο με αποτέλεσμα να αντιλαμβάνεται την «επαναδιατυπωμένη-προσαρμοσμένη-resilient» αγορά εργασίας ως την αγορά που περιορίζει τις απώλειες

των αγαθών των εργαζομένων (ΟΟΣΑ, 2012). Πιο συγκεκριμένα, με τον όρο resilience εδώ θα εννοούμε την ικανότητα του συστήματος να αντιστέκεται, να ανανεώνεται και να επαναπροσανατολίζεται με σκοπό να επωφεληθεί από τις εξωτερικές προκλήσεις και πιέσεις που δέχεται. (Hill, 2007, Pendell et al, 2010).

Επίσης ένα κρίσιμο στοιχείο που αναδεικνύεται εδώ από την έρευνα, είναι ότι ο όρος των ανθεκτικών και αναπροσαρμόσιμων (resilient) πολιτικών επιβεβαιώνεται μέσα από το στοιχείο της διάρκειας τους μέσα στο χρόνο σε συνδυασμό με την συμμετοχή όλων των εταίρων (partnership) που διαμορφώνουν τις πολιτικές (Papadopoulou, Dimoulas, Guide of best practices, 2016). Οι παράγοντες που καθορίζουν τι «αντέχει» και τι «δεν αντέχει» στο χρόνο είναι πολλαπλοί και σύνθετοι, όπως αποδεικνύει η πραγματικότητα. Η σύγκριση των δύο περιόδων προ και μετά κρίσης, αποδεικνύεται πολύ χρήσιμη γιαυτό το λόγο.

3. Οι μεταναστευτικές ροές και το πλαίσιο της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα (1980-2005)

Οι εξελίξεις της περιόδου 1980-2000 σχετικά με τη μετανάστευση φανερώνουν τη διεύρυνση του φαινομένου της μεταναστευτικής εισροής για το σύνολο των χωρών της Ένωσης. Είναι χαρακτηριστικό ότι με την πάροδο του χρόνου όλες οι χώρες γίνονται πλέον χώρες καθαρής εισροής μεταναστών. Εντούτοις υφίστανται σημαντικές διαφορές μεταξύ των χωρών, αναφορικά με την εθνικότητα και τους λόγους για τους οποίους τα άτομα εισρέουν στα Κράτη Μέλη, με το μέγεθος της μεταναστευτικής εκροής και επομένως της καθαρής μετανάστευσης καθώς και με τις διαφορές που παρατηρούνται στην αγορά εργασίας μεταξύ μεταναστών και γηγενών. Ειδικότερα για τις χώρες του Μεσογειακού Νότου οι εξελίξεις σχετικά με τη μετανάστευση και η σύγκριση με τις χώρες της Βόρειας και Δυτικής Ευρώπης θυμίζουν αντίστοιχες μεταβολές που παρατηρήθηκαν κατά το παρελθόν για μια

σειρά άλλων κοινωνικο-οικονομικών φαινομένων με το εξής βασικό χαρακτηριστικό: τη χρονική υστέρηση εκδήλωσης ενός φαινομένου το οποίο όμως παρουσιάζει ιδιαίτερη ένταση από τη στιγμή που εκδηλώνεται.

Στην περίπτωση της Ελλάδας οι εξελίξεις που παρατηρήθηκαν στη δεκαετία του 1990 είναι ιδιαίτερα έντονες και σίγουρα χωρίς ιστορικό προηγούμενο. Αυτή η ένταση των μεταναστευτικών ρευμάτων σε συνδυασμό με τη διεύρυνση του ρόλου της μετανάστευσης για τις διαχρονικές μεταβολές του συνολικού πληθυσμού και την έντονη παρουσία αλλοδαπών εργαζομένων στην αγορά εργασίας, καθιστούν τη μετανάστευση ως ένα από τα βασικότερα κοινωνικο-οικονομικά φαινόμενα διαρθρωτικού χαρακτήρα στην Ελλάδα.(Μπάγκαβος 2003, στο Μπάγκαβος, Παπαδοπουλου, 2003, σελ.....)

Η διεύρυνση της μεταναστευτικής εισροής στην Ελλάδα και η αυξανόμενη σημασία του φαινομένου της μετανάστευσης για το σύνολο των χωρών της Ε.Ε. συνδυάστηκε με την υιοθέτηση πολιτικών ρύθμισής της (Baganos, 2004). Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και την συρρίκνωση-παύση της μεταναστευτικής εκροής από την Ελλάδα, οι πολιτικές μετανάστευσης καθίστανται πλέον πολιτικές μεταναστευτικής εισροής. Η μέριμνα για τον ελληνισμό της διασποράς αλλά κυρίως οι πολιτικές σχετικά με τους παλινοστούντες αποτελούν την απαρχή της λήψης μέτρων πολιτικής που εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα ως χώρα υποδοχής (ελλήνων) μεταναστών. Από τα τέλη δεκαετίας του 1980 και κυρίως από το 1990 και μετά οι αντίστοιχες πολιτικές αφορούσαν πλέον τους ομογενείς παλινοστούντες και κυρίως τους αλλοδαπούς μετανάστες που στη συντριπτική τους πλειοψηφία ήταν παράνομοι.

Όπως προκύπτει από τα οριστικά αποτελέσματα της απογραφής του 2001, ο αριθμός των ατόμων ξένης υπηκοότητας σημείωσε ραγδαία αύξηση την περίοδο 1991-2001 (πίνακας 3). Πιο συγκεκριμένα, ενώ το 1991 ο αριθμός των αλλοδαπών που διέμεναν στην Ελλάδα ήταν γύρω στις 167.000 δέκα χρόνια αργότερα ο αριθμός αυτός είχε σχεδόν πενταπλασιαστεί αγγίζοντας τις 800.000. Η ιδιαιτερότητα αυτής της περιόδου καθίσταται ακόμη πιο εμφανής εάν, μέσω των αποτελεσμάτων των

διαδοχικών απογραφών, εξετάσουμε τις διαχρονικές μεταβολές του αριθμού των αλλοδαπών στη μεταπολεμική περίοδο. Παρατηρούμε αρχικά ότι ο αριθμός των αλλοδαπών αυξήθηκε μεταπολεμικά έως το 1981 ενώ τη δεκαετία 1981-1991 σημείωσε ελαφρά κάμψη. Παρόλα αυτά η αύξηση που παρατηρήθηκε πριν το 1981 είναι πολύ ασθενής σε σχέση με την αντίστοιχη της δεκαετίας 1991-2001, δεκαετία κατά την οποία η σχετική μεταβολή του αριθμού των αλλοδαπών ήταν μεταξύ 4,5-5,5 φορές υψηλότερη από αυτή των τριών πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών. Αναπόφευκτα, οι παραπάνω εξελίξεις και κυρίως αυτές της τελευταίας δεκαετίας, οδήγησαν στη διεύρυνση του ποσοστού του πληθυσμού ξένης υπηκοότητας στο συνολικό πληθυσμό. Ουσιαστικά, μετά την πάροδο των πρώτων 40 ετών και παρά τη διαχρονική αύξηση του ποσοστού αυτού, ο αριθμός των αλλοδαπών αποτελούσε λιγότερο από το 2% του συνολικού πληθυσμού. Αντίθετα την τελευταία δεκαετία το ποσοστό αυτό σχεδόν πενταπλασιάστηκε με αποτέλεσμα το 2001 περίπου 7 στα 100 άτομα του συνολικού πληθυσμού να είναι άτομα ξένης υπηκοότητας. Τέλος, με δεδομένο ότι ο αριθμός των αλλοδαπών που διέμεναν στην Ελλάδα στο τέλος της δεκαετίας του 1990 και ήταν πολίτες χωρών της Ε.Ε. εκτιμάται από τη Eurostat ότι δεν ξεπερνούσε τις 50000, η συντριπτική πλειοψηφία (94-95%) των αλλοδαπών που απογράφηκαν στην Ελλάδα το 2001 ήταν πολίτες τρίτων χωρών.

Το θεσμικό πλαίσιο της δεκαετίας 1990-2005 και η πρώτη διαδικασία νομιμοποίησης των παράνομων μεταναστών

Έως τις αρχές της δεκαετίας του 1990, το θέμα της μετανάστευσης δεν απασχολούσε την ελληνική πολιτεία. Είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι το 1991 το θεσμικό πλαίσιο για τη μετανάστευση καθορίζονταν από το Ν. 4310/1929 «περί εγκαταστάσεως και κινήσεως αλλοδαπών εν Ελλάδι, αστυνομικού ελέγχου, διαβατηρίων, απελάσεων και εκτοπίσεων». Με την πάροδο του χρόνου έγινε φανερό ότι η εφαρμογή του παραπάνω νόμου, ο οποίος εισήχθηκε προκειμένου να ρυθμίσει τον ερχομό των προσφύγων από τη Μικρά Ασία αδυνατούσε να ρυθμίσει το φαινόμενο της μετανάστευσης και ειδικότερα αυτό της εισροής αλλοδαπών στην Ελλάδα. Αυτή η αδυναμία σε συνδυασμό με τις νέες υποχρεώσεις που δημιουργούνταν από την εφαρμογή διεθνών συμβάσεων που είχαν επικυρωθεί από

την Ελληνική Πολιτεία και ως ένα βαθμό αφορούσαν τους μετανάστες, οδήγησαν στην υιοθέτηση ενός νέου νομικού πλαισίου το οποίο τυποποιήθηκε στο Ν. 1975/91. Στον νόμο αυτό υπήρχε μια διπλή επιδίωξη (Lazaridis, 1996, αναφέρεται στο Αμίτσης και άλ., 2001): α) η αντιμετώπιση του φαινομένου της παράνομης μετανάστευσης και β) η προσαρμογή των εθνικών πολιτικών στη μεταναστευτική πολιτική των χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Έτσι οι διατάξεις του νόμου καθόριζαν τις συνθήκες εισόδου και παραμονής των αλλοδαπών στην Ελλάδα επιτρέποντας την άμεση απέλαση οποιουδήποτε αλλοδαπού εισέρχονταν ή παρέμεινε στη χώρα χωρίς να τηρεί τις απαραίτητες νομικές διαδικασίες. Σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου η χορήγηση άδειας παραμονής και εργασίας προϋπέθετε την ύπαρξη συμβολαίου εργασίας μεταξύ εργοδότη και αλλοδαπού εργαζόμενου.

Οι νομοθετικές ρυθμίσεις του 2001 για τη μετανάστευση και η δεύτερη διαδικασία νομιμοποίησης παράνομων μεταναστών

Με την πάροδο του χρόνου έγινε φανερό η ανάγκη για μια νέα μεταναστευτική πολιτική η οποία, ξεφεύγοντας από μια «λογική αστυνόμευσης» θα αντιμετώπιζε το φαινόμενο της μετανάστευσης με μια πιο σφαιρική και σύγχρονη αντίληψη για το ρόλο των μεταναστών στην Ελληνική οικονομία και κοινωνία. Η αντίληψη αυτή αποτυπώθηκε στις ρυθμίσεις σχετικά με τη μετανάστευση οι οποίες τυποποιήθηκαν με το Νόμο 2910/2001. Οι ρυθμίσεις αφορούσαν μεταξύ άλλων στην μακροχρόνια παραμονή και πολιτογράφηση των αλλοδαπών, στην οικογενειακή συνένωση, στους εξωτερικούς και εσωτερικούς ελέγχους, στην πρόσκληση των αλλοδαπών για απασχόληση καθώς και στη δημιουργία νέων θεσμικών οργάνων. Αναμφίβολα υπήρξε μια σειρά καινοτομιών σε σχέση με το προηγούμενο νομικό καθεστώς (Αμίτσης και άλ., 2001 και Φακιολάς, 2002, Μπάγκαβος και άλ., 2002). Οι σημαντικότερες από αυτές μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

Ειδικότερα στην περίπτωση της οικογενειακής συνένωσης, ενώ στο Νόμο 1975/1991 (άρθρο 14) η πρόσκληση μελών της οικογένειας του αλλοδαπού απαιτούσε την 15ετή συνολική νόμιμη παραμονή του, στο Νόμο 2910/2001 (άρθρο 28) η απαραίτητη διάρκεια παραμονής ήταν τα 2 χρόνια .

Οι πιο πρόσφατες νομοθετικές ρυθμίσεις για τη μετανάστευση (Ν. 3386/2005)

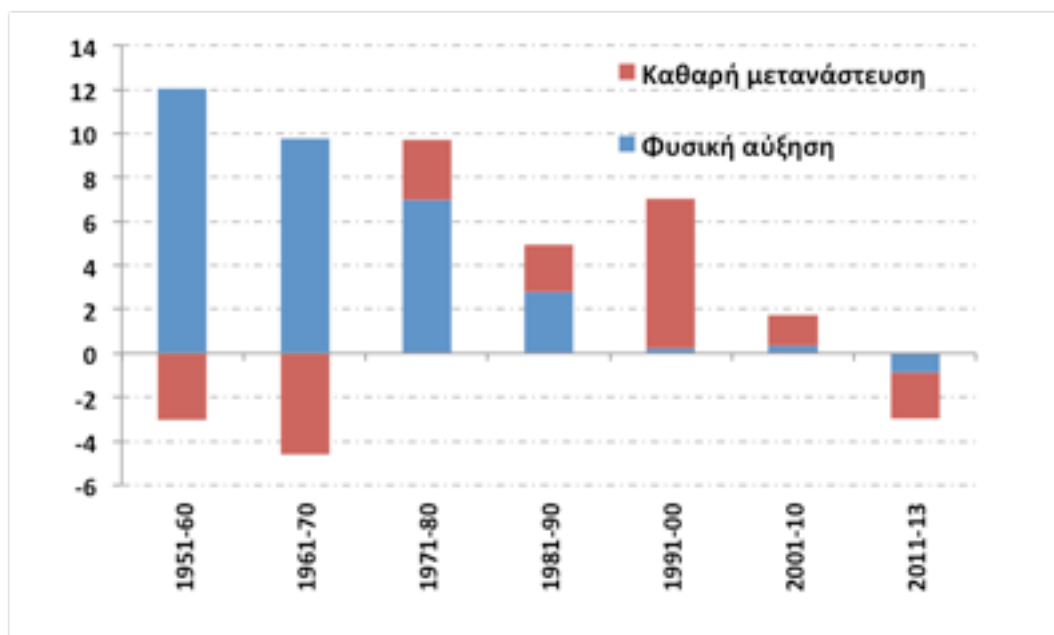
Ο Νόμος 3386/2005 με τίτλο "Είσοδος, διαμονή και κοινωνική ένταξη υπηκόων τρίτων χωρών στην Ελληνική Επικράτεια" ο οποίος υιοθετήθηκε την 4η Αυγούστου 2005, αποτελεί μια ακόμη προσπάθεια της Ελληνικής Πολιτείας να ρυθμίσει το ζήτημα της μετανάστευσης. Στα 98 άρθρα τα οποία κατανέμονται σε 30 κεφάλαια, επιδιώκεται η κάλυψη των κενών και των αδυναμιών που προέκυψαν από την εφαρμογή του προηγούμενου Νόμου (2910/2001), και όπως αναφέρεται σχετικά, μέσα από μια στρατηγική διαχείρισης των μεταναστευτικών ροών, με έμφαση στην αποφυγή φαινομένων ανεξέλεγκτης εισόδου και εξόδου αλλοδαπών στη χώρα, στην οριστική εκκαθάριση του χρόνιου προβλήματος αναφορικά με την καταγραφή των παράνομων μεταναστών καθώς και στην κοινωνική ένταξη των μεταναστών. Στην κατεύθυνση αυτή στηρίζεται σαν βασική αρχή, η ενοποίηση της κάρτας παραμονής και της κάρτας εργασίας, ρύθμιση που απλοποίησε πολύ τις συνθήκες ένταξης του μετανάστη και της νομιμοποίησής του.

Μέσω αυτών των νομοθετικών ρυθμίσεων στην ελληνική έννομη τάξη επιχειρήθηκε η ρύθμιση και ο έλεγχος του μεταναστευτικού φαινομένου, με τεράστιες όμως ελλείψεις και ελλιπή αποτελέσματα ως προς τους αρχικούς πολιτικούς και κοινωνικούς στόχους που έθεσαν οι εμπλεκόμενοι φορείς. Το μεταναστευτικό παρέμεινε ένα ανοικτό θέμα καθόλη τη διάρκεια των δεκαετιών 1990, 2000, 2010 και όπως ήταν αναμενόμενο, αποτέλεσε έναν ισχυρότατο πόλο έλξης των σημαντικότερων αρνητικών εξελίξεων κατά τη διάρκεια της κρίσης από το 2009 και έπειτα. Η στατιστική αποτίμηση του φαινομένου που ακολουθεί δίνει μία πρώτη ποσοτική εικόνα ως προς τη θέση των μεταναστών στην αγορά εργασίας και τις βίαιες αλλαγές που ακολούθησαν την οικονομική και εργασιακή συρρίκνωση.

3. Η ένταξη και η απασχόληση των μεταναστών σε στατιστικό επίπεδο

Επισκόπηση της θέσης των μεταναστών σε σχέση με το γενικό πληθυσμό με βάση τη Eurostat από την περίοδο 2000 μέχρι το 2013

Οι μεταναστευτικές ροές παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον στον ελλαδικό χώρο. Εισαγωγικά, στο γράφημα που ακολουθεί διαφαίνεται ξεκάθαρα η πορεία των συνολικών ροών από το 1951 μέχρι το 2013. Η ανάγωση του παρακάτω γραφήματος που αποτελεί προϊόν επεξεργασίας, αναδεικνύει τις τρεις σημαντικότερες περιόδους των μεταναστευσέων από και προς την Ελλάδα : δύο περίοδοι εντοπίζονται από την Ελλάδα, η περίοδος 1951-1971 και η πρόσφατη περίοδος 2011-2013, όπου παρατηρείται μείωση του συνολικού πληθυσμού. Αντίθετα το μεσοδιάστημα 1971-2011 χαρακτηρίζεται από θετική αύξηση του πληθυσμού η οποία οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά σε μεταναστευτικά ρεύματα στην περίοδο 1991-2010.

Πηγή: Τραγάκη, Α., Μπάγκαβος, Χ. και Ντούνας, Δ. (2015, υπό δημοσίευση). *Περί Δημογραφίας και Πληθυσμιακών Εξελίξεων*. Ηλεκτρονικό βιβλίο στο πλαίσιο της Δράσης Κάλλιπος, Αθήνα, 295 σελ.

Η περαιτέρω στατιστική παρουσίαση που ακολουθεί στόχο έχει να αναδείξει τη θέση των μεταναστευτικών πληθυσμών στην ελληνική αγορά εργασίας κατά την επίμαχη περίοδο 2000-2013. Η παρατήρηση που κυριαρχεί είναι η ραγδαία και απότομη άνοδος της αύξησης της ανεργίας στους μετανάστες κυρίως μετά το 2008 με αποκορύφωμα το 2012. Επίσης κάποιος δείκτης φαίνεται ότι είναι άγνωστοι κυρίως σε ότι αφορά τη μακροχρόνια ανεργία και τον ανενεργό πληθυσμό. Πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτές οι παρατηρήσεις σε ποσοτικό επίπεδο επαληθεύονται και από την εμπειρική έρευνα πεδίου. Αντίθετα οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης με έμφαση στην εποχιακή και στη μερική απασχόληση εμφανίζουν κάθετη άνοδο ιδιαίτερα στους μετανάστες μετά το 2008 όπως χαρακτηριστικά αποδεικνύουν οι πίνακες 1,2,3, 4, 5 και 6.

Πίνακας 1. Ποσοστά ανεργίας σε σχέση με το συνολικό πληθυσμό από 2000 μέχρι 2007

Indicators: Unemployment Rate	General population	Migrants
	Age: 15-64	Age: 15-64
Time		
2000	11.5	11.6
2001	10.6	11.4
2002	10.1	9.8
2003	9.5	8.9
2004	10.4	9.3
2005	10.0	8.2

2006	9.0	7.9
2007	8.4	7.5

Source: Eurostat, Labour Force Survey (lfsa_unemp, lfsa_urgan),
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_unemployment_lfs/data/database

Πίνακας 2. Ποσοστά ανεργίας σε σχέση με το συνολικό πληθυσμό από 2008 to 2012

Indicators: Unemployment Rate	General population	Migrants
	Age: 15-64	Age: 15-64
Time		
2008	7.8	6.8
2009	9.6	10.5
2010	12.7	15.0
2011	17.9	20.7
2012	24.5	33.3

Source: Eurostat, Labour Force Survey (lfsa_unemp, lfsa_urgan),
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_unemployment_lfs/data/database

Πίνακας 3. Ποσοστά Εποχιακής εργασίας σε μετανάστες και συνολικό πληθυσμό από 2000 μέχρι 2007

Indicators: Temporary employment	General population	Migrants
	Age: 15-74	Age: 15-64
Time		
2000	13.8	24.7
2001	13.5	22.4
2002	11.8	18.3
2003	11.3	19.9
2004	12.4	22.5

2005	11.8	19.1
2006	10.7	17.3
2007	10.9	16.4

Source: Eurostat, Labour Force Survey (lfsa_emptemp, lfsa_etpga, lfsa_etpgan),
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_unemployment_lfs/data/database

Πίνακας 4. Ποσοστά Εποχιακής εργασίας σε μετανάστες και συνολικό πληθυσμό από 2008 to 2012

Indicators:	General population	Migrants
Temporary employment		
Time	Age: 15-74	Age: 15-64
2008	11.5	17.3
2009	12.1	20.1
2010	12.4	25.2
2011	11.6	27.6
2012	10.0	20.2

Source: Eurostat, Labour Force Survey (lfsa_emptemp, lfsa_etpga, lfsa_etpgan),
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_unemployment_lfs/data/database

Πίνακας 5. Ποσοστά μερικής απασχόλησης από 2000 μέχρι 2007

Indicators:	General population	Migrants
Full time and Part time employment		
Time	Age: 15-74	Age: 15-64
2000	4.6	9.7
2001	4.0	7.8

2002	4.4	7.4
2003	4.1	6.3
2004	4.6	6.8
2005	4.9	7.1
2006	5.7	7.5
2007	5.6	7.2

Source: Eurostat, Labour Force Survey (*lfsa_emptemp*, *lfsa_etpga*, *lfsa_etpgan*), http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_unemployment_lfs/data/database

Πίνακας 6. Ποσοστά μερικής απασχόλησης από 2008 to 2012

Indicators: Full time and Part time employment Time	General population	Migrants
	Age: 15-74	Age: 15-64
2008	5.6	6.5
2009	6.0	8.8
2010	6.3	11.1
2011	6.7	12.1
2012	7.7	17.6

Source: Eurostat, Labour Force Survey (*lfsa_emptemp*, *lfsa_etpga*, *lfsa_etpgan*), http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_unemployment_lfs/data/database

Η ανεργία (πίνακες 1 και 2), η εποχιακή απασχόληση (πίνακες 3 και 4), η μερική απασχόληση (πίνακες 5 και 6) αναδεικνύουν τη διάκριση της θέσης των μεταναστών στο χώρο της εργασίας των δύο περιόδων 2000-2007 και 2008-2013. Ενώ κατά τη διάρκεια της πρώτης περιόδου τα ποσοστά των μεταναστευτικών πληθυσμών ακολουθούν από κοντά τα ποσοστά των ελλήνων, κατά τη διάρκεια της δεύτερης περιόδου, τα ποσοστά για όλες τις μορφές εύελικτης απασχόλησης στους μετανάστες εκτινάσσονται και διερύνεται την ανισότητα μεταξύ ελλήνων και

μεταναστών. Χαρακτηριστικός είναι ο πίνακας 1 και 2, όπου η ανεργία μεταξύ ελλήνων και μεταναστών αποτυπώνεται το 2007 σε 8,4 και 9,5 αντίστοιχα (1,1 μονάδες διαφορά), το 2012 η ανεργία στους έλληνες είναι 24,5 και στους μετανάστες 33,3 (8,8 μονάδες διαφορά).

Επίσης οι πίνακες που ακολουθούν 7, 8, 9 και 10 και προέρχονται από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία αποδεικνύουν τη μείωση των μεταναστευτικών ροών, τόσο μεταναστών πρώτης γενιάς όσο και την ακολουθία της δεύτερης γενιάς από τη μεταναστευτική συνένωση ([Survey on Labour Market Situation of Migrants and their Descendants](#) (Ad Hoc, 2008). .

Πίνακας 7. Ξένοι υπήκοοι σε σχέση με εργασιακό καθεστώς 2008

	Greek Nationality				Non nationals		No answer	
	With one at least parents born in Greece		Without both parents born in Greece		Count	%	Count	%
Employment Status	Count	%	Count	%				
Employed	4.092.951	54.3	55.121	48.0	367.215	68.0	56.674	40.6
Unemployed	319.317	4.2	9.148	8.0	24.806	4.6	3.872	2.8
Unemployment rate		7.2		14.2		6.3		6.4
Inactives	3.120.579	41.4	50.469	44.0	148.323	27.4	79.107	56.6
Total		90.5		1.4	540.345	6.5	139.653	1.7

Source: ESYE, [Survey on Labour Market Situation of Migrants and their Descendants](#), (Ad Hoc 2008), http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0102/PressReleases/A0102_SJO13_DT_AH_00_2008_01_F_EN.pdf

Πίνακας 8. Μετανάστευση από ΕΕ και εκτός ΕΕ στην Ελλάδα ανά 1000 κάτοικους, 2010

EU-27	Total immigrants (1000)	Nationals		Non-Nationals					
		(1000)	(%)	Total		Citizens of other EU member states		Citizens of non member states	
				(1000)	(%)	(1000)	(%)	(1000)	(%)
Greece	119.1	64.1	53.9	54.9	46.1	18.7	15.7	36.2	30.4

Source:

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics/el

Πίνακας 9. Συνολική μετανάστευση στην Ελλάδα και φύλο, 2010

Total immigrants in Greece	1,132,800
Immigrants in Greece as a percentage of the total population	10.1%
Women immigrants as a percentage of the total immigrant population	44.6

Source: http://emmedia.pspa.uoa.gr/resources/Publications/Metanastefsis_Epikaira/ME_2011_1.pdf

Πίνακας 10. Μεταναστευτικές ροές προς την Ελλάδα, 2010, 2011, 2012

Greece	Total immigrants
2010	119,070
2011	110,823
2012	110,139

Source: Eurostat, International migration flow (migr_imm1),

http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=migr_imm1ctz&lang=en

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πίνακες 7 και 10. Στον πίνακα 7 διαφαίνεται η υψηλή ανεργία στα παιδιά δεύτερης γενιάς σε σχέση (8% και 4,2% στα παιδιά με τουλάχιστον έναν έλληνα γονέα και 4,6% στους αλλοδαπούς). Ενώ στον πίνακα 10 είναι ξεκάθαρη η απότομη μείωση των μεταναστευτικών ροών μεταξύ 2010 και 2011.

Από την στατιστική παρουσίαση παρουσιάζεται σε πρώτη φάση ξεκάθαρα μια απότομη μείωση των μεταναστευτικών ροών, σε συνδυασμό με την απότομη άυξηση της ανεργίας τόσο στους έλληνες αλλά ακόμη περισσότερο στους μετανάστες. Τέλος, αναδεικνύεται πολύ ισχυρή παρουσία των μεταναστευτικών πληθυσμών σε κάθε μορφή ευέλικτης απασχόλησης.

4. Η εμπειρική έρευνα: Μεθοδολογία

Στόχος της ποιοτικής προσέγγισης της έρευνας είναι η ερμηνεία της εξέλιξης της θέσης των μεταναστευτικών ομάδων στην αγορά εργασίας μετά τις παρεμβάσεις που υιοθετήθηκαν για την διαχείριση της κρίσης. Ειδικότερα μελετήθηκε η θέση των μετανάστων, πριν την περίοδο της κρίσης (2000-2008), καθώς και το πώς επηρεάζεται αυτή κατά την περίοδο 2008-2013 μέσα από τις εργασιακές αλλαγές που συντελούνται ή από άλλους παράγοντες. Φαίνεται ότι οι μετανάστες αποτελούν τους πρώτους «πληγέντες» πληθυσμούς από την κρίση, τη συρρίκνωση της αγοράς εργασίας και αυτό το σκεπτικό συνδέεται αμεσότητα με την χαρτογράφηση της ελληνικής αγοράς εργασίας και τους κλάδους στους οποίους οι μετανάστες δραστηριοποιούνται. Την ίδια στιγμή το σύνολο των πολιτικών που υιοθετήθηκαν δεν φαίνεται να αγγίζει και να επηρεάζει θετικά τη μεταναστευτική θέση, στο μέτρο που διαφαίνεται μια ξεκάθαρη συρρίκνωση των θέσεων που καταλαμβάνουν μετανάστες. Τα αποτελέσματα αυτά συναντούν τους στατιστικούς δείκτες αλλά αναδεικνύουν εκλεπτυσμένα τις αλλαγές της θέσης των μεταναστών στην αγορά εργασίας και στην ελληνική κοινωνία γενικότερα.

Με το παραπάνω σκεπτικό ως ερευνητικά ερωτήματα διαμορφώνονται τα εξής:

- Ποιες ήταν οι πολιτικές απασχόλησης για τους μετανάστες ως Ευπαθής Κοινωνικά Ομάδα πριν την κρίση και ποια η θέση των τελευταίων στην αγορά εργασίας;
- Πως η χρηματοπιστωτική κρίση επηρέασε την αγορά εργασίας και την θέση των μεταναστών σε αυτή;

- Ποιες είναι οι νέες (καινοτόμες) πολιτικές που αναπτύχθηκαν για την διαχείριση των συνεπειών της κρίσης στην απασχόληση των μεταναστών και ποιες από πριν (ανθεκτικές) που εξακολούθησαν να εφαρμόζονται;
- Πως διαμορφώνεται τελικά η θέση των μεταναστών στην απασχόληση μετά τις παρεμβάσεις που σημειώθηκαν το διάστημα 2008-2013 ή υπό την επίδραση ευρύτερων θεσμικών, κοινωνικοοικονομικών ή δημογραφικών παραγόντων;

Μεθοδολογικά στοιχεία

Για την ποιοτική μέθοδο χρησιμοποιήθηκε το εργαλείο της ημι-δομημένης συνέντευξης με μαγνητόφωνο. Συγκροτήθηκε οδηγός συνέντευξης βασισμένος επάνω σε τέσσερις θεματικούς άξονες ερωτήσεων που αφορούσαν: πρώτον, τη θέση των μετανάστων στην αγορά εργασίας πριν την κρίση, δεύτερον, τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης στην απασχόληση, τρίτον, τις πολιτικές απασχόλησης που αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο της κρίσης, τέταρτον, τα αποτελέσματα των πολιτικών στη θέση των μεταναστών στην αγορά εργασίας μετά τις παρεμβάσεις της πενταετίας (2008-2013).

Κατά την ποιοτική έρευνα πραγματοποιήθηκαν 17 συνεντεύξεις με ειδικούς σε ζητήματα απασχόλησης από ένα πολυεπίπεδο πλέγμα φορέων και οργανώσεων. Οι ειδικοί ερωτώμενοι είχαν προεπιλεγεί και συμφωνηθεί από το σύνολο των συμμετεχόντων χωρών στο πρόγραμμα.

Πιο συγκεκριμένα, συνεντεύξεις ελήφθησαν: 4 από θεσμικούς εκπροσώπους φορέων που σχετίζονται με τις πολιτικές απασχόλησης (Διεύθυνση Απασχόλησης και Διεύθυνση Ευπαθών Ομάδων του Υπουργείου Εργασίας, Κοινωνικών Ασφαλίσεων και Πρόνοιας, Διεύθυνση Απασχόλησης και Διεύθυνση Ευπαθών Ομάδων του ΟΑΕΔ), 2 από εγνωσμένου κύρους ακαδημαϊκούς με αντικείμενο το πεδίο των πολιτικών απασχόλησης, 2 από εκπροσώπους εργοδοτικών ενώσεων και ενώσεων εργαζομένων (ΣΕΒ, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, ΙΜΕ/ΓΣΕΒΕΕ), 4 από εκπροσώπους εθνικών ενώσεων ή ΜΚΟ που προασπίζονται δικαιώματα των μεταναστών (ΕΣΑΜΕΑ, Φόρουμ Μεταναστών και Προσφύγων, ΜΚΟ Praksis, ΜΚΟ Fifty Plus), καθώς και 4

συνεντεύξεις με ειδικούς (experts) σε ζητήματα πολιτικών απασχόλησης για τους μετανάστες (Συνήγορος του Πολίτη, Ερευνητές στο πεδίο της απασχόλησης, Σώμα Επιθεώρησης Εργασίας). Εξαιτίας του πολυσύνθετου περιεχομένου του δείγματος, ο οδηγός συνέντευξης υπέστη τις απαραίτητες προσαρμογές, ώστε να είναι λειτουργικός στις απαιτήσεις του εκάστοτε φορέα.

Καινοτόμες και ανθεκτικές πολιτικές ένταξης των μεταναστών στην αγορά εργασίας κατά την περίοδο 2000-2008

Πολιτικές για το Γενικό Πληθυσμό της χώρας

Για να γίνουν κατανοητές και ευκρινέστερες οι επιπτώσεις στους μετανάστες, είναι σημαντικό να παρουσιαστεί το πλαίσιο του γενικού πληθυσμού και οι επιπτώσεις των αλλαγών στα τελευταία χρόνια της κρίσης. Σύμφωνα με τον ερευνητικό σχεδιασμό που προηγήθηκε και την επεξεργασία των δεδομένων που προέκυψαν από τις συνεντεύξεις διαμορφώθηκαν οι ακόλουθες κατηγορίες αποτελεσμάτων:

- Το πλαίσιο της αγοράς εργασίας και τα είδη παρεμβάσεων στο πεδίο των πολιτικών απασχόλησης πριν την κρίση (2000-2008).
- Οι επιπτώσεις της κρίσης στην αγορά εργασίας και στη διαμόρφωση των πολιτικών απασχόλησης.
- Τα είδη των καινοτόμων πολιτικών που εφαρμόστηκαν ως απάντηση στις επιπτώσεις της κρίσης στην αγορά εργασίας αλλά και η επισήμανση των ανθεκτικών πολιτικών.
- Η τελική έκβαση της θέσης των μεταναστών στην απασχόληση μετά από την κρίση (2008-2013) και τις παρεμβάσεις για την αντιμετώπιση της σύμφωνα με τη γνώμη των ερωτώμενων φορέων.

Το περιβάλλον της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα εμφάνιζε ήδη πολύ πριν την περίοδο της κρίσης εγγενείς ιδιομορφίες που ερμηνεύονταν ως συνέπεια του «ιστορικού μονοπατιού» που ακολούθησε η δομή της ελληνικής οικονομίας. Κυριότερα χαρακτηριστικά αυτής της δομής αποτέλεσαν από την μια η ύπαρξη πολλών μικρών επιχειρήσεων που επιτύγχαναν την επιβίωση τους κυρίως μέσω των υπηρεσιών των συμβοηθούτων μελών του οικογενειακού ιστού ή με λίγους μισθωτούς υπαλλήλους (συνήθως κάτω από πέντε). Κατά τον τρόπο αυτό παρατηρείται η επικράτηση της αυτοαπασχόλησης και η ισχνή παρουσία μεγάλων επιχειρήσεων. Επίσης, παράλληλα με αυτό το φαινόμενο, συνυπάρχουν μεγάλα ποσοστά άτυπης / αδήλωτης εργασίας εξαιτίας των ιδιαίτερων τρόπων λειτουργίας αυτών των μικρών επιχειρήσεων. Τα στοιχεία αυτά σχημάτισαν μια ελληνική αγορά εργασίας με ιδιαιτερότητες που βασιζόταν σε μια ιδιόμορφη παραγωγική δομή της ελληνικής οικονομίας. Από την άλλη, η απορρόφηση των κραδασμών της ανεργίας διεξαγόταν σε μεγάλο βαθμό με την απασχόληση στο δημόσιο τομέα. Το φαινόμενο αυτό γινόταν συνήθως έκδηλο κατά τις προεκλογικές περιόδους και συνδεόταν με το λεγόμενο πελατειακό σύστημα. Επρόκειτο δηλαδή για μια αγορά εργασίας με έντονα στοιχεία «δυσιαδικότητας» (dualistic) εντός της οποίας υπήρχαν περιπτώσεις υπερπροστατευμένων εργαζόμενων στον δημόσιο τομέα και με πολύπτυχη προστατευτική ανεπάρκεια στον ιδιωτικό.

Το πλαίσιο των πολιτικών απασχόλησης κατά την περίοδο 2000-2008 χαρακτηρίζεται από την μετάβαση προς τις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης. Εγχείρημα που διεξάγεται κάτω από την έντονη επιρροή του «Εξευρωπαϊσμού» (Europeanization) της ελληνικής κοινωνικής πολιτικής. Ιδιαίτερα για το πεδίο της απασχόλησης αυτό συντελείται υπό τις κατευθύνσεις της συνθήκης του Άμστερνταμ (1997), στην οποία τίθενται ως προτεραιότητες η ευελιξία της αγοράς εργασίας και η απασχολησιμότητα των εργαζομένων. Η τάση αυτή συνυπάρχει με τις προαναφερθείσες παθογένειες της ελληνικής δομής της απασχόλησης. Στο πλαίσιο αυτό οι παρεμβάσεις της περιόδου διεξάγονται, επί το πλείστον, κάτω από τις κατευθύνσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μέσω της άντλησης πόρων από τα Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης (ΚΠΣ) για την χρηματοδότηση των δράσεων. Οι κυριότερες ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης που υιοθετούνται την περίοδο εκείνη ομαδοποιούνται σε τρεις μεγάλες κατηγορίες:

A. Προώθηση της Απασχόλησης μέσω Δημιουργίας Νέων Θέσεων Εργασίας

Τα προγράμματα αυτά στόχευαν στην επιχορήγηση νέων θέσεων εργασίας στον ιδιωτικό τομέα ως παροχή κινήτρων στους εργοδότες για την πρόσληψη ανέργων. Το κύριο περιεχόμενο παρέμβασης αυτών των προγραμμάτων αφορούσε την επιχορήγηση επιχειρήσεων για πρόσληψη ανέργων για δύο έτη με την δέσμευση για παραμονή στην εργασία τους χωρίς επιχορήγηση για ακόμη ένα έτος.

B. Προγράμματα Ελεύθερων Επαγγελματιών

Τα προγράμματα ελεύθερων επαγγελματιών στόχευαν στην παροχή οικονομικής βοήθειας και συμβουλευτικής για την επιχειρηματικότητα των ανέργων. Σύμφωνα με αυτή την λογική άνεργοι που ετοίμαζαν ένα επιχειρηματικό πλάνο λάμβαναν οικονομική ενίσχυση σε δύο ετήσιες δόσεις για την έναρξη της δικής τους επιχείρησης.

Γ. Επιδοτούμενα Προγράμματα Κατάρτισης

Τα προγράμματα κατάρτισης στόχευαν στην παροχή νέων δεξιοτήτων σε άνεργους έλληνες και μετανάστες, ώστε να αποκτήσουν μεγαλύτερες πιθανότητες εύρεσης εργασίας. Αποτέλεσαν την χαρακτηριστικότερη εκδοχή των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης. Το περιεχόμενο τους αφορούσε την επιδοτούμενη παροχή κατάρτισης για ένα συγκεκριμένο διάστημα επάνω στις νέες τεχνολογίες ή κάποια συγκεκριμένη επαγγελματική τέχνη.

Η θέση των μεταναστών στην αγορά εργασίας

Η θέση των μεταναστών στην αγορά εργασίας έχει κάποια βασικά χαρακτηριστικά τα οποία μελετήθηκαν καθόλη τη διάρκεια των δυο προηγούμενων δεκαετιών. Αυτά τα χαρακτηριστικά συνοψίζονται επιγραμματικά στην αδήλωτη εργασία, στα χαμηλά επίπεδα ανεργίας σε σχέση με τους γηγενείς πληθυσμούς και στην παρουσία τους στους κλάδους της οικοδομής, της

μεταποίησης, του πρωτογενούς τομέα και της οικιακής εργασίας κυρίως για το γυναικείο πληθυσμό. Η διοχέτευση αυτή στους συγκεκριμένους κλάδους οφείλεται σε πολλαπλούς λόγους, οι οποίοι συνδέονται κυρίως με την παραδοσιακά (στην Ελλάδα) μη δηλωμένη εργασία σε κάποιους τομείς, καθώς και με την παρουσία των μεταναστών στους πλέον κακοπληρωμένους και στα ιεραρχικά χαμηλού κύρους επαγγέλματα. Το παρακάτω απόσπασμα είναι ενδεικτικό της άποψης που έχουν οι φορείς για τη μεταναστευτική εργασία.

«Απ: Κοίτα, για τους μετανάστες στη λογική της προστατευμένης αγοράς με αρκετές όμως άτυπες εκφάνσεις οι μετανάστες ανήκουν στο κομμάτι των άτυπων εκφάνσεων. Αλλά στις μικρές επιχειρήσεις από τα στοιχεία που έχουμε από ad hoc μελέτες δεν σχετιζόταν τόσο με την εθνικότητα. Αν ένας μικρός εργοδότης εμφάνιζε πτυχές αδήλωτης εργασίας δεν είχε να κάνει τόσο με την εθνικότητα. Είχε να κάνει με την ανάπτυξη μιας σχέσης αμοιβαίας θέλησης της ευελιξίας. Στο κομμάτι των μεταναστών δεν θεωρώ ότι υπήρχε τόσο μεγάλη εκμετάλλευση όσο υπήρχαν οι εργασιακές σχέσεις. Δυσκολία πρόσβασης δεν υπήρχε κατά την γνώμη μου ούτε σε μετανάστες, ούτε σε πρόσφυγες και αιτούντες, γιατί ήταν πιο δεκτικοί σε διάφορων ειδών εργασίες που δίσταζε ο γηγενής πληθυσμός επειδή είχε καλύτερες επιλογές. Όμως πολλές φορές επιλέγονταν οι ξένοι επειδή δέχονταν να είναι αδήλωτοι. Πιστεύω ότι ήταν περισσότερο διαθέσιμοι γι' αυτό που έψαχναν οι εργοδότες εκείνη την στιγμή και αυτό το βλέπω περισσότερο και σε αγροτικές και σε ημιαστικές περιοχές.» (εκπρόσωπος ΓΕΣΣΕΒΕ)

Από την πλευρά των πολιτικών, κατά την περίοδο 2000-2008 δεν διακρίνονται εύκολα στοχευμένες πολιτικές για την απασχόληση των μεταναστών. Οι όποιες παρεμβάσεις για συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες αποτελούν εξειδικεύσεις των τριών οριζόντιων ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης που αναφέρθηκαν προηγουμένως. Στο πλαίσιο των τριών αυτών κατηγοριών, συμπεριλαμβάνεται η υποβοήθηση για είσοδο στην αγορά εργασίας συνήθως των νέων άνεργων δεύτερης γενιάς, και των γυναικών μεταναστριών. Και πάλι πρέπει να τονιστεί εδώ, η συμμετοχή τόσο των πρώτων όσο και των δεύτερων σε αδήλωτες θέσεις απασχόλησης με αποτέλεσμα η πλειψηφια να μην επωφερείται από τις επίσημες πολιτικές. Για να γίνει κατανοητή αυτή η παρατήρηση θα πρέπει να συνδεθεί με το περιεχόμενο των λεγόμενων «ανθεκτικών πολιτικών» (resilient policies) σε αντιπαράθεση με τη διαδικασία του ίδιου του resilience (των στρατηγικών

επιβίωσης) που υποχρεώνουν σε συμμετοχή σε εύελικτες και αδήλωτες μορφές απασχόλησης.

Παρακάτω αναφέρονται τα κυριότερα είδη των επίσημων παρεμβάσεων που συμπεριλήφθηκαν σε πολιτικές απασχόλησης:

Οι παρεμβάσεις για τους νέους δεύτερης γενιάς με γονείς μετανάστες και των ηλικιωμένων πρώτης γενιάς μεταναστών με τίτλο διαμονής

Όπως ήδη αναφέρθηκε στις προηγούμενες παραγράφους, η διαδικασία της παλιννόστησης ενέτεινε τον προβληματισμό σχετικά με την ένταξη παλιννοστούντων μαθητών στο ελληνικό σύστημα εκπαίδευσης. Κατά τον ίδιο τρόπο, η ένταση της μεταναστευτικής εισροής στη δεκαετία του 1990 οδήγησαν μεταξύ άλλων στη λήψη μέτρων για την ένταξη των αλλοδαπών και των ομογενών μαθητών στο σύστημα εκπαίδευσης οι οποίοι το 2000 αποτελούσαν περίπου το 8% του μαθητικού πληθυσμού (Baganos, 2002). Για το σκοπό αυτό δημιουργήθηκαν τάξεις υποδοχής στην Α'/θμια και Β'/θμια εκπαίδευση, φροντιστηριακά τμήματα καθώς και σχολεία διαπολιτισμικής εκπαίδευσης. Επιπρόσθετα το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων προχώρησε στην παραγωγή δίγλωσσου εκπαιδευτικού υλικού (στην αλβανική και ρωσική) για τη διδασκαλία της ελληνικής ως δεύτερη γλώσσα ενώ προετοιμάζεται και η δημιουργία του Ινστιτούτου Παιδείας Ομογενών και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης (ΙΠΟΔΕ).

Παρόλα αυτά παραμένει ζητούμενο εάν η ύπαρξη ενός ενιαίου συστήματος για τους επαναπατριζόμενους και τους αλλοδαπούς μαθητές ενισχύει την αποτελεσματικότητα των παραπάνω μέτρων. Γενικά, η ως ένα βαθμό «αντιγραφή» των μέτρων που είχαν χρησιμοποιηθεί για τους παλιννοστούντες μαθητές και η εφαρμογή τους στην περίπτωση των αλλοδαπών μαθητών μπορεί να οδηγήσει σε μια σειρά αντιφάσεων για τις αντίστοιχες πολιτικές (Moussourou, 2002). Έτσι ενώ η ένταξη των αλλοδαπών μαθητών στο εκπαιδευτικό σύστημα προϋποθέτει-απαιτεί την μακροχρόνια παραμονή των οικογενειών τους στην Ελλάδα, η παρούσα πολιτική μετανάστευσης, ακόμη και αυτή που τυποποιήθηκε από τον πρόσφατο νόμο, εξακολουθεί να αντιμετωπίζει τη μετανάστευση ως ένα παροδικό φαινόμενο. Επιπρόσθετα, μπορεί η ύπαρξη τάξεων υποδοχής και φροντιστηριακών μαθημάτων

να συμβάλει στην άμβλυση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι αλλοδαποί μαθητές, κυρίως σε ότι αφορά τη γνώση της ελληνικής γλώσσας, αλλά ταυτόχρονα μπορεί να οδηγεί σε επιπλέον διαχωρισμό μεταξύ ημεδαπών και των άλλων. Αντίθετα, η γενίκευση της πρακτικής των δίγλωσσων εκπαιδευτικών λειτουργών και η ανάδειξη της πολιτισμικής διαφορετικότητας των αλλοδαπών μαθητών μπορούν να συμβάλλουν στην ένταξη των αλλοδαπών μαθητών στην εκπαίδευση (Moussourou, 2002), στο βαθμό που αμβλύνουν την αντίθεση μεταξύ της διαφορετικότητας των μαθητών και της ομοιογένειας του εκπαιδευτικού συστήματος.

Η ανεργία των νέων στην Ελλάδα εμφάνιζε υψηλά ποσοστά και πριν την εμφάνιση της κρίσης. Για την διαχείριση αυτού του προβλήματος παρατηρείται η ανάπτυξη ενεργητικών μορφών απασχόλησης κυρίως με προγράμματα κατάρτισης για νέους, προγράμματα επιχορήγησης νέων θέσεων εργασίας στον ιδιωτικό τομέα για νέους ανέργους, προγράμματα επιχειρηματικότητας νέων ελεύθερων επαγγελματιών, καθώς και προγράμματα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας. Το τελευταίο εφαρμόστηκε με την μορφή των stage και αφορούσε την πρακτική άσκηση ορισμένου χρόνου στον δημόσιο τομέα δίχως την πρόβλεψη ασφαλιστικής κάλυψης.

Οι υπερεθνικές συστάσεις για το ζήτημα των μεγάλης ηλικίας εργαζόμενων εκείνη την περίοδο αφορούν κυρίως την προβληματική και τις κατευθύνσεις της ενεργούς γήρανσης. Σε αντίθεση με αυτό, στην Ελλάδα παρατηρούνται κυρίως μέτρα τα οποία επιδιώκουν την υποβοήθηση συμπλήρωσης των απαιτούμενων ενσήμων για πρόωρη συνταξιοδότηση, κυρίως μέσω του ΛΑΕΚ, εθελούσιες εξόδους ή προγράμματα επιχορήγησης των επιχειρήσεων για την πρόσληψη μεγάλης ηλικίας εργαζομένων μέχρι την συνταξιοδότηση.

Οι παρεμβάσεις για τις γυναίκες μετανάστριες

Οι γυναίκες μετανάστριες εντοπίζονται ως μια ομάδα στόχος πριν την κρίση κυρίως λόγω υπερεθνικών πιέσεων. Στο πλαίσιο των κεντρικών προγραμμάτων απασχόλησης αναπτύσσονται προγράμματα αναλφαβητισμού, εκμάθησης της

ελληνικής γλώσσας και κατάρτισης για γυναικεία επιχειρηματικότητα. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό εδώ είναι η συστηματική προσπάθεια παροχής κινήτρων αυτοαπασχόλησης γυναικών σε αγροτικές περιοχές μέσω της δημιουργίας συνεταιρισμών. Επιπρόσθετα εντοπίζονται έμμεσες παρεμβάσεις υποβοήθησης της απασχόλησης των γυναικών, όπως η κοινοτική χρηματοδότηση για δημιουργία βρεφονηπιακών σταθμών ή ο θεσμός του ολοήμερου σχολείου, ο θεσμός του διαπολιτισμικού σχολείου. Ιδιαίτερη προτεραιότητα σε αυτές τις παρεμβάσεις παρέχεται σε μονογονεϊκές οικογένειες και σε μητέρες εργαζόμενες.

Όμως επειδή οι γυναίκες μετανάστριες εργάζονται κυρίως ως οικιακές εργάτριες, οι συνθήκες απασχόλησής τους είναι πολύ αρνητικές και ιδιαίτερα δυσχερείς.

«Η επίσης στις υπηρεσίες ή στην καθαριότητα. Βέβαια το 90% των μεταναστριών είναι οικιακοί βοηθοί σε σπίτια. Αυτό εξακολουθεί να ισχύει μέχρι και σήμερα. Και αυτή είναι η πιο δύσκολη ομάδα από άποψη εργασιακών σχέσεων. Δηλαδή δεν έχουν πρόσβαση οι ίδιες στην πληροφόρηση. Είναι κλεισμένες σε σπίτια και δεν υπάρχει δυνατότητα ελέγχου. Δεν έχουν ωράρια για παράδειγμα. Νομίζω ότι είναι η μοναδική ομάδα που δεν έχει καν δικαιώματα ανεργίας. Κι αυτό ίσχυε πριν την κρίση. Τώρα έχουμε μια αλλαγή που μπήκαν Ρουμανία και Βουλγαρία στην ΕΕ. Γιατί από εκεί ήταν οι περισσότερες μετανάστριες. Τώρα είναι ευρωπαίοι πολίτες. Δεν έχουν καν υποχρέωση καταβολής ενσήμων. Κι επομένως το μεγαλύτερο μέρος αυτών είναι αδήλωτη εργασία πλέον. Και με πολύ λίγα χρήματα εισόδημα. Δηλαδή περίπου 300 ευρώ» (Πρόεδρος του Φορουμ των μεταναστών στην Ελλάδα)

Παρεμβάσεις με στόχο μόνο τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς και την ένταξή τους στην αγορά εργασίας

Στην περίπτωση των μεταναστευτικών πληθυσμών μόνο θεσμοθετείται η διασύνδεση της νόμιμης διαμονής τους με την απασχόληση. Μέσα από τις νομοθετικές πρωτοβουλίες του '01 και του '05 στο πεδίο της μεταναστευτικής πολιτικής τίθεται ως προϋπόθεση για την νόμιμη διαμονή τους η εμφάνιση συγκεκριμένου αριθμού ενσήμων. Πρόκειται για παρεμβάσεις οι οποίες διαπνέονται κυρίως από την λογική του ελέγχου και όχι τόσο της προώθησης της απασχόλησης. Παράλληλα γίνεται παραδεκτό ότι η απορρόφηση των μεταναστών στην αγορά

εργασίας διεξήχθη περισσότερο με όρους άτυπης παρά επίσημης απασχόλησης. Όσον αφορά το πλαίσιο των πολιτικών απασχόλησης καθαυτό εντοπίζονται περιορισμένου βεληνεκούς παρεμβάσεις που εντάσσονται στην προαναφερθείσα λογική των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης.

Τέλος, περιθωριακό ρόλο καταλαμβάνουν προγράμματα με χρηματοδότηση κοινοτικών πόρων που αφορούν συμβουλευτική για την απασχόληση ή ενημέρωση σχετικά με τα δικαιώματα των μεταναστών στην εργασία ή διεξαγωγή φροντιστηρίων εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας.

Οι παραπάνω αναφορές σκιαγραφούν το περιβάλλον των πολιτικών απασχόλησης κατά την περίοδο 2000-2008. Αξίζει να επισημανθεί πως πέρα από τα γενικά προγράμματα επιχειρούνται σε λίγες περιπτώσεις και με περιορισμένη κλίμακα παρεμβάσεις σε περιφερειακό επίπεδο. Οι παρεμβάσεις αυτές αφορούν κυρίως περιφέρειες της Βορείου Ελλάδας, όπως η Ήπειρος και η Δυτική Μακεδονία, όπου εκπονούνται τα Ολοκληρωμένα Περιφερειακά Προγράμματα για την απασχόληση των ανέργων από μεγάλες εργοστασιακές μονάδες που μεταφέρθηκαν σε Βαλκανικές χώρες. Το περιεχόμενο αυτών των παρεμβάσεων είναι ίδιο με αυτό των γενικών κατηγοριών. Συμπεριλαμβάνει δηλαδή κατάρτιση, κίνητρα για πρόσληψη από επιχειρήσεις, προγράμματα επιχειρηματικότητας και κίνητρα για πρόωρη συνταξιοδότηση στους μεγάλης ηλικίας εργαζόμενους.

Σε κάθε περίπτωση, οι μετανάστες επωφελούνται από τις παραπάνω δράσεις μόνο στις περιπτώσεις που κατέχουν νόμιμους τίτλους παραμονής ή εγγράφονται στο πλαίσιο της οικογενειακής συνένωσης.

Καινοτόμες και ανθεκτικές πολιτικές ένταξης των μεταναστών στην αγορά εργασίας κατά την περίοδο 2010-2013

Το πλαίσιο των πολιτικών για το Γενικό πληθυσμό της χώρας

Το ξέσπασμα της κρίσης πλήττει ραγδαία και βίαια την ελληνική αγορά εργασίας. Από το σύνολο των συνεντεύξεων περιγράφεται η εικόνα της κατάρρευσης. Παρατηρούνται δραματικές επιπτώσεις με επίκεντρο το πλαίσιο απασχόλησης του ιδιωτικού τομέα. Οι επιπτώσεις αυτές αφορούν τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης. Συντελείται η διόγκωση όλων των προηγούμενων παθογενειών. Ιδιαίτερα αν αναλογιστεί κανείς τις προαναφερθείσες στρεβλώσεις στη δομή της ελληνικής απασχόλησης διαπιστώνεται η σοβαρότητα των συνεπειών που επιφέρει η κρίση με κυριότερα αυτή της απώλειας των θέσεων εργασίας και της κατάργησης θεμελιωδών εργασιακών δικαιωμάτων.

Σε ποσοτικό επίπεδο, όπως ήδη αναδείξαμε παραπάνω, από το 2008 μέχρι το 2013 χάνονται περίπου 800.000 θέσεις εργασίας με αποτέλεσμα να δημιουργείται ένας πρωτοφανής αριθμός ανέργων που αγγίζει το 1.300.000 το 2013. Το ποσοστά ανεργίας των νέων εκτοξεύονται σε επίπεδα άνω το 60%. Ενώ, αναδεικνύεται πολύ εντονότερα το πρόβλημα της ανεργίας των μεγάλης ηλικίας ανθρώπων. Ιδιαίτερα για αυτή την ηλικιακή ομάδα το πρόβλημα εκτείνεται και σε ηλικίες κάτω των 55 ετών. Ο σφοδρότερος αντίκτυπος της κρίσης έρχεται στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις που κατείχαν το δεύτερο μεγαλύτερο ποσοστό απασχόλησης εργαζομένων μετά τον δημόσιο τομέα. Παρ' όλα αυτά, από έρευνες κλίμακας, δεν φαίνεται να σημειώνονται απολύσεις στις μικρές επιχειρήσεις, παρά μόνο λίγο πριν αναγκαστούν και οι ίδιες να κλείσουν. Αυτά τα πρωτόγνωρα ποσοστά ανεργίας επιφέρουν σοβαρότατες επιπτώσεις και στην ποιοτική διάσταση της αγοράς εργασίας.

Σαν γενικές παρατηρήσεις που δίνουν ωστόσο μία αξιόπιστη εικόνα, μπορούν να διατυπωθούν οι ακόλουθες:

Ο σχηματιζόμενος εφεδρικός στρατός ανέργων δημιουργεί δραματικές συνθήκες για το πεδίο των εργασιακών σχέσεων. Διαμορφώνεται η αναλογία ενός

ανέργου για κάθε απασχολούμενο γεγονός που πριμοδοτεί την διαπραγματευτική ισχύ των εργοδοτών εις βάρος των εργαζομένων. Η κρίση και η απειλή των απολύσεων φέρουν σαν αποτέλεσμα την «κανονικοποίηση» των άτυπων όψεων της απασχόλησης. Παρατηρείται ένταση των άτυπων μορφών εργασίας και της αδήλωτης απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα. Η συντριπτική πλειοψηφία των μικρομεσαίων επιχειρήσεων μεταβάλλει τις ώρες και τις ημέρες εργασίας ή το μισθολογικό κόστος της απασχόλησης ή και όλα μαζί προς τα κάτω.

Χαρακτηριστική περίπτωση εδώ είναι η περίπτωση των μεταναστών όπου, σύμφωνα με τις μαρτυρίες, όσοι είχαν καταφέρει να διαφύγουν από την γκρίζα ζώνη των άτυπων μορφών απασχόλησης στην καλύτερη περίπτωση επιστρέφουν εκεί και στη χειρότερη φαίνεται να αδυνατούν να εκπληρώσουν τις προϋποθέσεις νόμιμης διαμονής τους και επιστρέφουν στη μη νόμιμη διαμονή. Ταυτόχρονα, όλη αυτή η συγκυρία στερεί οποιαδήποτε προοπτική εργασιακής ένταξης γενικότερα. Ενώ, για τις γυναίκες διαπιστώνεται μια αρνητική εξίσωση των ποσοστών συμμετοχής στην απασχόληση με αυτό των ανδρών. Το γεγονός αυτό συμβαίνει καθώς, αντί οι γυναίκες να φτάνουν τα ποσοστά απασχόλησης των ανδρών, οι τελευταίοι αγγίζουν τα ποσοστά ανεργίας των γυναικών. Τα χαρακτηριστικά ποσοστά στην ανεργία των μεταναστών, όπως ήδη παρουσιάστηκαν στις στατιστικές μετρήσεις συγκεντρώνονται στην εξέλιξη από 7,5% το 2007 σε 33,3% το 2012. Ο αρνητικός συνδυασμός όλων αυτών των διαστάσεων της κρίσης κατασκεύασε την αναγκαιότητα θεσμοθέτησης καινοτόμων πολιτικών απασχόλησης για την διαχείριση αυτών των έκτακτων συνθηκών.

Ιδιαίτερα μέτρα για τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς όχι μόνο δεν ελήφθησαν, αλλά αντίθετα ενισχύθηκε η τάση για επιστροφή των εργαζόμενων και μη εργαζομένων μεταναστών στον τόπο καταγωγής τους. Για το γενικό πληθυσμό και από ότι μπόρεσαν να ωφεληθούν ή να πληγούν οι μετανάστες από τα αποτελέσματα της έρευνας, διαφαίνονται δύο υποπερίοδοι στα μέτρα που ελήφθησαν για τη διαχείριση των συνεπειών της κρίσης στην απασχόληση. Όπως θα διαπιστώσουμε ακολούθως, οι ερωτώμενοι φορείς εστιάζουν στο απόλυτο κενό για τις πολιτικές στους μεταναστευτικούς πληθυσμούς, καθώς και στο συνολικό «εχθρικό» εργασιακό περιβάλλον που δημιουργείται ως προς την παρουσία τους.

Δύο περίοδοι διαφορετικών τάσεων δημόσιων πολιτικών: 2010-2012 και 2012-2014

Η πρώτη περίοδος εκτείνεται από 2010 μέχρι το 2012. Στην περίοδο αυτή παρατηρούνται πολιτικές που επιδιώκουν την συγκράτηση των απολύσεων με μέτρα που οδηγούν στην ευελιξία της αγοράς εργασίας και των εργασιακών σχέσεων.

1. Αλλαγές στο εργατικό δίκαιο με στόχο την ανταγωνιστικότητα: Τα μέτρα αυτά αφορούν μια σειρά αλλαγών στην εργατική νομοθεσία με στόχο να καταστήσουν την αγορά εργασίας περισσότερο ευέλικτη.
2. Μέτρα για την διατήρηση της Απασχόλησης: Με στόχο την συγκράτηση των απολύσεων, παράλληλα με τις αλλαγές στο εργατικό δίκαιο, επιχειρήθηκε η ανάπτυξη μιας σειράς μέτρων που αποσκοπούσαν στην παροχή κινήτρων για διατήρηση των θέσεων εργασίας.

Η αποτυχία των παραπάνω μέτρων στη διατήρηση των θέσεων εργασίας οδήγησε στην κατακόρυφη αύξηση της ανεργίας. Στον αντίποδα των παραπάνω μέτρων αναδύθηκε μία πολλαπλή άτυπη και παράνομη απασχόληση της οποίας «οι όποιες θέσεις» καλύφθηκαν πρωτίστως από εθνικούς πληθυσμούς με αποτέλεσμα την παραγκώνιση της εργασίας των αδήλωτων μεταναστών. Η επικράτηση φτηνού κόστους, απασχόλησης στο σύνολο της επικράτειας, σε συνδυασμό με την άνοδο του ρατσισμού και της ξеноφοβίας δημιούργησαν ένα εκρηκτικό πλαίσιο για την εργασία των μεταναστών. Οι Έλληνες πλέον αποδέχονταν τις ευέλικτες και επισφαλείς θέσεις εργασίας λόγω της πίεσης από την αυξημένη ανεργία και οι μετανάστες βρέθηκαν στο περιθώριο της αγοράς εργασίας.

Από την περίοδο του 2012 μέχρι τα τέλη του '14 παρατηρούνται προγράμματα διαχείρισης της ανεργίας με επίκεντρο μορφές κατάρτισης, πρακτικής άσκησης και κοινωφελούς απασχόλησης περιορισμένης διάρκειας. Παράλληλα, με όλα αυτά τα νέα στοιχεία, εξακολουθούν να υφίστανται και οι προ κρίσης εφαρμοζόμενες ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης με όχημα τα προγράμματα επιχειρηματικότητας και κατάρτισης (ανθεκτικές πολιτικές). Τα μέτρα αυτά εξακολουθούν να διαθέτουν οριζόντιο χαρακτήρα, ενώ, από το 2012 και μετά εμφανίζονται και ορισμένες

στοχευμένες παρεμβάσεις για την διαχείριση της ανεργίας κυρίως των νέων και των νέων δεύτερης γενιάς.

Μετανάστες και παρεμβάσεις με ειδική στόχευση τους μετανάστες

Όπως ήδη έχει τονιστεί η τάση μετά την κρίση είναι ο πολλαπλασιασμός των προβλημάτων που ήδη υπήρχαν και η φυγή από την Ελλάδα για τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς.

«Απ: Τίποτα. Ανεργία. Τάσεις φυγής. Έχουν φύγει περίπου το 30% των μεταναστών. Ο πρώην Υπουργός Εξωτερικών της Αλβανίας μιλάει για 180.000 αλβανούς που επέστρεψαν. Κι αυτό θεωρείται πρόβλημα για την αλβανία γιατί είναι ένας αριθμός ανθρώπων που θέλουν τα πάντα (εκπαίδευση, συγκοινωνίες, νοσοκομεία, κλπ). Τους βλέπουν σαν ένα πρόβλημα. Επίσης βλέπεις ολόκληρες κοινότητες να εξαφανίζονται. Για παράδειγμα η Συρία έχει φύγει κατά 90% από την Ελλάδα. Κινούνται προς την Σουηδία που δίνει άσυλο σε Σύριους. Αυτή η κοινότητα έχει εξαφανιστεί σχεδόν από Ελλάδα. Οι νέοι που έρχονται είναι από τον πόλεμο. Έρχονται ως πρόσφυγες.» (Πρόεδρος του ελληνικού Φόρουμ των μεταναστών)

«Απ: Δεν βρίσκουν δουλειά οι περισσότεροι. Και όσοι δουλεύουν σίγουρα είναι με λιγότερα χρήματα. Είτε με χειρότερες συνθήκες. Αυτά είναι που ισχύουν και όλοι οι μετανάστες κάνουν υπομονή μέχρι να φύγουν. Δεν είδα κάποιον μετανάστη που να πιστεύει ότι θα γίνει καλύτερη η κατάσταση. Ακόμη κι αυτοί που έχουν κάποια μικρή δουλειά επεξεργάζονται πλάνα για τα να βρουν τρόπους να φύγουν. Πολλοί περιμένουν την πενταετή άδεια διαμονής για να φύγουν. Αν το κράτος την εφάρμοζε όπως θα έπρεπε από το 2006 που μπήκε στη νομοθεσία θα ήταν καλύτερα τα πράγματα. Όμως τότε ήθελε να ελέγχει τους μετανάστες. Να τους αναγκάζει κάθε δύο χρόνια να έρχονται οι μετανάστες στο κράτος και να τους δείχνει πόσα ένσημα έχουν μαζέψει. Αυτή είναι η έννοια του ελέγχου» (το ίδιο)

«Απ: Οι μετανάστες είναι μια τέτοια περίπτωση. Οι υπήκοοι τρίτων χωρών πριν την κρίση είχαν υψηλότερα ποσοστά απασχόλησης από το γηγενές εργατικό δυναμικό και χαμηλότερα ποσοστά ανεργίας. Τώρα με την κρίση άλλαξε πολύ αυτό. Ανεξάρτητα από την νομιμότητα τους η έρευνα εργατικού δυναμικού δεν ζητάει χαρτιά διαμονής, όπως ο ΟΑΕΔ για παράδειγμα. Αυτοί χτυπήθηκαν αλύπητα από την κρίση. Αυτή την στιγμή έχουν ποσοστά ανεργίας που έχουν ξεφύγει. Αυτό το βλέπουμε στις ετήσιες ροές μετανάστευσης που βλέπουμε ότι πρώτον ο αριθμός αυτών που μπαίνουν στη χώρα έχει μειωθεί και έχει αυξηθεί ο αριθμός αυτών που φεύγουν.» (επιστήμονας ειδικευμένος σε θέματα μετανάστευσης)

Και ενώ οι πληθυσμοί επενδύουν και οργανώνουν τη φυγή τους, ειδικές παρεμβάσεις και πολιτικές για τους μετανάστες δεν εντοπίζονται καθόλη τη διάρκεια και των δύο περιόδων, όπως έχει τονιστεί. Όπως διαφαίνεται από το λόγο του προέδρου του Φόρουμ των μεταναστών, η εργατική νομοθεσία έχει νομιμοποιήσει την άρση των δικαιωμάτων των μεταναστών μειώνοντας τυπικά την υποχρέωση του εργοδότη να τους παρέχει εργασιακά ένσημα.

«Παρεμβάσεις δεν υπήρχαν. Οι παρεμβάσεις ήταν περιορισμένες. Μιλάμε για ένα μικρό κομμάτι στα προγράμματα ανέργων του ΟΑΕΔ. Σε κάποια προγράμματα εντάσσονταν κάποιοι μετανάστες. Αυτό είναι όλο. Αλλά αυτό που έχει σημασία έχει να κάνει με τις εργασιακές σχέσεις. Στην πραγματικότητα οι εργασιακές σχέσεις ήταν για τους μετανάστες στην τωρινή μορφή πάρα πολλά χρόνια πριν την κρίση. Από τις προϋποθέσεις των μεταναστευτικών νόμων και μόνο βλέπουμε τι απαιτείται για τα ένσημα. Ξεκίνησαν από 250 και τώρα έχουν καταλήξει στα 120. Στο νέο νομοσχέδιο η υποχρέωση θα κατέβει στα 50 ένσημα. Αυτό τι σημαίνει; Σημαίνει ότι ο εργοδότης συνήθως πληρώνει τα ελάχιστα που απαιτεί ο νόμος. Αυτό δεν είναι τωρινό. Είναι πρόβλημα για όλους από την αρχή. Επομένως οι εργοδότες ενώ οφείλουν να πληρώνουν 300 ένσημα όπως υπογορεύει η εργατική νομοθεσία, στον μετανάστη καταλήγουν να πληρώνουν 50 τώρα. Δεν είναι μονάχα ζήτημα διάκρισης. Ουσιαστικά σηματοδοτεί την κατάργηση της εργατικής νομοθεσίας. Κι αυτό είναι ένα πρόβλημα. Προφανώς σε ορισμένα επαγγέλματα θα προτιμηθεί ο μετανάστης που απαιτούνται 50 ένσημα, αντί ενός έλληνα που απαιτούνται 300. Βέβαια οι μετανάστες δεν κάνουν την ίδια δουλειά με τους έλληνες. Βεβαίως οι περισσότεροι μετανάστες είναι νέοι, οπότε δεν τους απασχολεί πολύ το ζήτημα των ενσήμων πάντα» (Πρόεδρος του ελληνικού Φόρουμ των μεταναστών)

«Απ: Εγώ θα έλεγα πρώτα τους μετανάστες. Οι οποίοι ήταν στην πρώτη προτεραιότητα και αμέσως σταματήσαμε να ασχολούμαστε. Θυμάμαι δηλαδή πως εκεί προς το 2007 διεξάγονταν ακόμη και μαθήματα ελληνικής γλώσσας σε μετανάστες που τώρα πέρα από κάποιες άτυπες εθελοντικές ομάδες δεν νομίζω να ασχολείται κανείς άλλος πλέον με πολιτικές για αυτούς.» (εκπρόσωπος του ΣΕΒ)

Ωστόσο σε τοπικό επίπεδο, υπήρξαν κάποιες παρεμβάσεις με στόχο την κοινωνική ένταξη και άρα τη συμμετοχή των μεταναστών στις τοπικές κοινωνίες. Οι «Τοπικές Δράσεις Ένταξης για τις Ευπαθείς Κοινωνικά Ομάδες» αποσκοπούν στην ενεργοποίηση και κινητοποίηση των τοπικών φορέων με στόχο την εξασφάλιση της

δημιουργίας θέσεων απασχόλησης για ανέργους ή ένταξης μεταναστών και μεταναστριών, ως αποτέλεσμα διάγνωσης εξειδικευμένων τοπικών αναγκών και ανάδειξης των αναπτυξιακών δυνατοτήτων σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές. Ένα τέτοιο μέτρο αποτελούν και τα Συμβούλια Ένταξης των Μεταναστών (ΣΕΜ).

Στους νέους θεσμούς που θεσπίστηκαν για τους μετανάστες και τη συμμετοχή τους στην τοπική κοινωνία είναι τα Συμβούλια Ένταξης των Μεταναστών (ΣΕΜ). Ο θεσμός όμως σύμφωνα με τους ερευνητές και με τις πρώτες αξιολογήσεις του δεν φαίνεται να λειτουργεί ουσιαστικά στην πλειοψηφία των περιπτώσεων των δημοτικών αρχών που κλήθηκαν να υλοποιήσουν το μέτρο. Οι λόγοι αυτής της αδράνειας της εφαρμογής του θεσμού οφείλονται είτε στην έλλειψη πολιτικής βούλησης και διάθεσης πόρων για τη λειτουργία του θεσμού, είτε σε μία αρνητική αποτίμηση από τις τοπικές αρχές ότι ο θεσμός δημιουργεί διακρίσεις και οξύνει το πρόβλημα των μεταναστών ως προς τη συμμετοχή τους στην τοπική κοινωνία. Τα ΣΕΜ απέκτησαν έναν ρόλο στιγματισμού αντί να λειτουργήσουν ως θεσμός και πρωτοβουλίες κοινωνικής συμμετοχής των μεταναστών στις τοπικές κοινωνίες (Αγγελάκη, 2014, σ.151-164).

Ως παρέμβαση κυρίως για την ομάδα των μεταναστών θα μπορούσε να θεωρηθεί και η θεσμοθέτηση του εργόσημου. Άλλη παρέμβαση αφορά στην μείωση των απαιτούμενων αριθμών ενσήμων για την ανανέωση των αδειών διαμονής. Μια επικείμενη παρέμβαση αφορά την απλούστευση των διαδικασιών απόδοσης των πενταετών αδειών διαμονής, ώστε να διευκολύνεται η νόμιμη μετακίνηση τους από την Ελλάδα προς τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ. Ενώ, αναμένεται και η επιμήκυνση των διετών αδειών διαμονής σε τρία έτη.

Παράλληλα σημειώνεται εμφανής εκροή μεταναστών από την Ελλάδα προς τις χώρες προέλευσης ή προς την Ευρώπη. Ενώ, τέλος, παρατηρείται πως η ανεργία των μεταναστών, κυρίως από χώρες της Ασίας, τους ωθεί προς την δημιουργία πολύ μικρών επιχειρήσεων, όπως κουρεία, επιδιορθώσεις ρούχων, καταστήματα τροφίμων με εθνικά προϊόντα της χώρας καταγωγής.

5. Συμπεράσματα: Οι «ανθεκτικές» πολιτικές για τους μετανάστες και οι κύριες συνέπειες της οικονομικής κρίσης στην εργασιακή τους ένταξη

Οι μετανάστες αποτελούσαν πάντα μέρος των ευπαθών ομάδων και η παρουσία τους στους θεσμούς με επίκεντρο την αγορά εργασίας, είχε ιδιαιτερότητες και δυσκολίες από τη στιγμή που η Ελλάδα μετατράπηκε από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής των μεταναστών. Η ρύθμιση της παραμονής τους στην ελληνική κοινωνία που επιχειρήθηκε καθόλη τη διάρκεια των δύο προηγούμενων δεκαετιών, παρουσίαζε μεγάλα κενά και δυσλειτουργίες σε όλες τις απόπειρες νομοθετικής ρύθμισης. Αυτό το έλλειμα είχε ως αποτέλεσμα την εύθραυστη θέση των μεταναστών και των παιδιών τους τόσο στην αγορά εργασίας, όσο και στους υπόλοιπους θεσμούς. Συνδυάζοντας το γεγονός ότι μια αγορά εργασίας η οποία σε ένα σημαντικό μέρος της ήταν άτυπη και αδήλωτη και για τους Έλληνες, οι μετανάστες «χώρεσαν» όλα τα χρόνια, πριν από την κρίση, στο κομμάτι αυτό της εργασιακής πραγματικότητας.

Μετά την κρίση, σαν γενική παρατήρηση για τη θέση των μεταναστευτικών ομάδων επισημαίνουμε τη γενίκευση της ευπάθειας προς το σύνολο του εργατικού μεταναστευτικού δυναμικού με πολλαπλασιαστικό τρόπο σε σχέση με τον έλληνα εργαζόμενο. Αυτό αποδεικνύεται τόσο από την ποσοτική έρευνα όσο και από την ποιοτική προσέγγιση που δίνουν οι συνεντεύξεις των φορέων. Παρατηρείται η απότομη μετάβαση από μια στρεβλή και άνισα προστατευμένη αγορά εργασίας σε μια πλήρως ευέλικτη με διάχυτα τα χαρακτηριστικά της εργασιακής επισφάλειας και την απειλή της ανεργίας. Τίθεται υπό ολοκληρωτική αμφισβήτηση το εργασιακό πρότυπο της πλήρους και σταθερής απασχόλησης για όλους με την ενεργοποίηση μιας ποικιλίας ευέλικτων μορφών. Η ενίσχυση της προσωρινής απασχόλησης, της ημιαπασχόλησης, των υπεργολαβιών, της ενοικίασης εργαζομένων, της μερικής απασχόλησης ή ακόμη και αδήλωτων εργαζομένων ως αντίθετο αποτέλεσμα στη μείωση των θέσεων απασχόλησης αποτέλεσε τον κανόνα της μεταναστευτικής παρουσίας. Όλα αυτά τα μέτρα έχουν αφετηρία πριν την κρίση και εντείνονται μέσα στην κρίση. Ενισχύεται η ευελιξία του εργάσιμου χρόνου και συντελείται μια γενική εναρμόνιση προς τα κάτω των όρων απασχόλησης.

Εντός αυτών των συνθηκών, ο κάθε μετανάστης εργαζόμενος βρέθηκε σε ραγδαία επιδείνωση της θέσης του στην απασχόληση αλλά και στην κοινωνία γενικότερα. Αναμφισβήτητα αυτό έπληξε πρώτα τους πληθυσμούς χωρίς τίτλους παραμονής αλλά και αυτούς που τους διέθεταν. Στην ουσία όλοι υποχώρησαν μία θέση από αυτή που κατείχαν. Οι μετανάστες με τίτλο οπισθοχώρησαν αποκλειστικά σε θέσεις αδήλωτης εργασίας, όσο για τους μετανάστες χωρίς τίτλο οι περισσότεροι βρέθηκαν εκτός αγοράς, με ένα ή δύο μεροκάματα το μήνα ή με έξοδο από την Ελλάδα. Πλήττονται δηλαδή περισσότερο όσοι ήδη αντιμετώπιζαν κοινωνικά προβλήματα και αποκλεισμούς από την αγορά εργασίας.

Από την άλλη μεριά, η ύφεση, η απουσία θέσεων απασχόλησης και θετικών εξειδικευμένων πολιτικών για την αντιμετώπιση της ανεργίας, οδήγησε σε έξαρση της ανεργίας των μεταναστών. Η αφαίρεση του προστατευτικού πλέγματος της αγοράς εργασίας αφήνει έκθετους στους κοινωνικούς κινδύνους ιδιαίτερα τους νέους δεύτερης γενιάς μεταναστών που ενώ έχουν πλέον πρόσβαση στην ελληνική ιθαγένεια με το νόμο 4332/15 λόγω φοίτησης σε ελληνικό σχολείο απειλούνται δριμύτατα από την ανεργία. Η απουσία στοχευμένων μέτρων αφαιρούν οποιαδήποτε προοπτική ένταξης στην αγορά εργασίας. Η ευελιξία της εργασίας και η ανεργία εντείνει την αδήλωτη απασχόληση των μεταναστών και οδηγεί σε επιστροφή στη γκρίζα ζώνη ακόμη κι αυτούς που τα προηγούμενα χρόνια είχαν καταφέρει να ξεφύγουν από αυτή. Η ανεργία οδηγεί σε αρνητική εξίσωση των επιπέδων απασχόλησης μεταξύ ανδρών και γυναικών. Όλες αυτές οι εξελίξεις λειτουργούν αρνητικά για την εργασιακή αποκατάσταση της προϋπάρχουσας ευπάθειας των μεταναστών και οδηγούν στην ανάδυση νέων μορφών ευπάθειας και κατά συνέπεια κοινωνικού αποκλεισμού στην ελληνική κοινωνία.

Δεν αναδεικνύονται «ανθεκτικές» πολιτικές που να καταγράψουν νέες τάσεις στην αγορά εργασίας. Αντίθετα ελλείψει αυτών επιταχύνονται εξελίξεις και προσανατολισμοί που εμφανίζονται από την προηγούμενη περίοδο. Διεξάγεται διόγκωση χρόνιων προβλημάτων της ελληνικής αγοράς εργασίας, όπως ο συστηματικός αποκλεισμός των μεταναστών και η αδυναμία επανένταξης στις θέσεις εργασίας που χάνουν, καθώς και η αύξηση στις κοινωνικές διακρίσεις κατά της δεύτερης γενιάς και η αύξηση του ρατσισμού.

Εδώ αναδεικνύεται ένα θεμελιώδες συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει η παρούσα εργασία: οι λεγόμενες «ανθεκτικές» (resilient) πολιτικές τις οποίες η Ευρωπαϊκή Ένωση προωθεί μέσα από τη λογική της ισορρόπησης των αρνητικών επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης, στην περίπτωση της Ελλάδας αφενός δεν υφίστανται και αφετέρου έρχονται σε αντιπαράθεση με την ίδια την έννοια του resilience και των στρατηγικών επιβίωσης από την πλευρά των υποκειμένων. Για το λόγο αυτό ενώ δεν υπάρχουν "resilient policies" υπάρχουν διαδικασίες "resilience". Και αυτό γιατί οι πολιτικές παρεμβάσεις της τελευταίας περιόδου, κυρίως στον τομέα της αγοράς εργασίας, έχουν απορρυθμίσει δραστικά οποιαδήποτε ρύθμιση και ισορροπία υπήρχε τις προηγούμενες δεκαετίες. Με το αρνητικό περιβάλλον της οικονομικής κρίσης και με πολιτικές που την επιτείνουν, οι ευάλωτοι πληθυσμοί με επίκεντρο τους μεταναστευτικούς, αντιμετωπίζουν την επιβίωσή τους μακριά από τις «ανθεκτικές» πολιτικές και κοντά σε άτυπες μορφές οργάνωσης και κοινοτικών δικτύων. Η έννοια της «ανθεκτικότητας» απέναντι στην κρίση δεν τροφοδοτείται από τις ίδιες τις «ανθεκτικές» πολιτικές που η Ευρωπαϊκή Ένωση προωθεί για τα μέλη της. Σε αντίθεση με τον ανεπτυγμένο βορρά που όπως αποδεικνύεται ακολουθεί «ανθεκτικές» πολιτικές και πρακτικές, η περίπτωση της Ελλάδας υπολείπεται από παραδείγματα καλών και «ανθεκτικών» πολιτικών και πρακτικών που να βοηθούν τους πληθυσμούς της να ισορροπήσουν την επέλαση της οικονομικής κρίσης, της απορρύθμισης της αγοράς εργασίας και της κοινωνικής συνοχής γενικότερα.

6. Βιβλιογραφία

Αγγελάκη Μ., 2014, «Συμβούλια Ένταξης των Μεταναστών: Διστακτικός Βηματισμός ή ένα (ακόμα) μετέωρο άλμα;», στο *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, τ. 6, σελ.151-164

Bagavos Chr. 2008. «Ποσοτική διερεύνηση της συμμετοχής των ηλικιωμένων εργαζομένων στην απασχόληση στην Ελλάδα: Εξελίξεις και προοπτικές» [Quantitative exploration of the participation of elderly in employment] in **Dimoulas, C. et al.** 2008. «Αξιολόγηση της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση. Οι πολιτικές ενεργού γήρανσης και ένταξης των μεταναστών» [Evaluation of the European Employment Strategy in Greece: Employment policies for active ageing and Immigrants], Athens: Labour Institute of GSEE(INE/GSEE)

Chapple, K., & Lester, B. 2007. *Emerging Patterns of Regional Resilience*. UC Berkeley: Institute of Urban and Regional Development. Retrieved from: <http://escholarship.org/uc/item/9b7979mq>

Chapple, K., & Lester, B. 2010. The resilient regional labour market? The US case. Cambridge Journal of Regions. *Economy and Society*, 3, 85-104.

Dimoulas C., Kourachanis N., 2015, *In-dept analysis the implementation and development of policy innovations*, INPIRES, research, <http://www.inspires-research.eu/>

Dimoulas C., Kourachanis N., 2015, *Policy learning adoption and policy learning infrastructures*, INPIRES, research, <http://www.inspires-research.eu/>

Dimoulas, C. 2002. “Η ανεργία των νέων και τα προγράμματα κατάρτισης” [Youths’ unemployment and training programs], in E. Kikilias and M. Chletsos, *Το σύστημα κοινωνικής προστασίας: εμπειρίες, διαστάσεις και πολιτικές* [The social protection system against unemployment: Experiences, issues and policies]. Athens, Sakkoulas. pp.297-320.

Dimoulas, C. et al. 2008. «Αξιολόγηση της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση. Οι πολιτικές ενεργού γήρανσης και ένταξης των μεταναστών»

[Evaluation of the European Employment Strategy in Greece: Employment policies for active ageing and Immigrants], Athens: Labour Institute of GSEE(INE/GSEE)

Dimoulas, C.; Michalopoulou, C. 2008. *Ενεργητικές Πολιτικές Απασχόλησης* [Active labour market policies]. Athens, Labour Institute – General Confederation of Greek Workers.

Foundation for Economic and Industrial Research (IOBE). 2012. *Η έννοια της αδήλωτης εργασίας στην Ελλάδα* [Informal Employment in Greece]. Athens, Foundation of Economic and Industrial Research.

Holling, C.S. , 1973. Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4, 1-23.

Holling, C. S. 1996. *Engineering Resilience Versus Ecological Resilience*. In Schulze, P. (Ed) *Engineering within Ecological Constraints* (pp. 31-44). Washington, D.C.: National Academy Press.

Labour Institute of General Confederation of Greek Workers (INE–GSEE). 2013. *Ελληνική Οικονομία και Απασχόληση: Ετήσια Έκθεση 2013* [Greek Economy and Employment: Annual report, 2013]. Athens, Labour Institute – General Confederation of Greek Workers.

Kouzis, J. et al. 2012. *Εργασιακές σχέσεις, αφερεγγυότητα επιχειρήσεων και απειλή ανεργίας κατά την περίοδο της ύφεσης και κρίσης* [Labour relations, insolvent firms and risk of unemployment in the period of recession and crisis] (Tetradia, No. 36). Athens, Labour Institute – General Confederation of Greek Workers (INE/GSEE).

Matsaganis, M. 2012. “Social policy in hard times: The case of Greece”, *Critical social policy Vol. 32 no 3 2012*

Greek Employment Organization (OAED). 2013. Monthly and Annual Reports on Unemployment, Statistics "http://www.oaed.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=173&Itemid=458&lang=el

Martin-Breen, P., & Anderies, J. 2011. *Resilience: A Literature Review*. The Rockefeller foundation.

Martin, R. 2011. Regional economic resilience, hysteresis and recessionary shocks. *Journal of Economic Geography*, 1-32.

OECD. 2013. *Greece: Reform of social welfare programmes* (OECD Public governance reviews). Paris, Organisation for Economic Co-operation and Development.

OECD. 2012a. *Better Skills Better Jobs Better Lives. A Strategic Approach to Skills Policies*. Paris: OECD.

OECD. 2012b. *What Makes Labour Markets Resilient During Recessions?*”, in OECD Employment Outlook 2012, Paris: OECD. Retrieved from: http://dx.doi.org/10.1787/empl_outlook-2012-3-en

Papadopoulou D., Dimoulas C., 2016, Guide of best practices of resilient policies, INPIRES research, <http://www.inspires-research.eu/>

Papadopoulou D., Dimoulas C., Symeonaki M., 2014, Innovative Social and Employment Policies for Inclusive and Resilient Labour Markets in Europe, INSPIRES, under responsibility Despoina Papadopoulou, Inspires research, <http://www.inspires-research.eu/>

Papadopoulou D. 2008. « Τελική Έκθεση για την Αξιολόγηση των μεταναστευτικών πολιτικών» [Final report on the evaluation of migration policies] in

Dimoulas, C. et al. 2008. «Αξιολόγηση της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση. Οι πολιτικές ενεργού γήρανσης και ένταξης των μεταναστών» [Evaluation of the European Employment Strategy in Greece: Employment policies for active ageing and Immigrants], Athens: Labour Institute of GSEE(INE/GSEE)

Petmesidou, M.; Guillén, A. 2008. “‘Southern style’ national health services? Recent reforms and trends in Spain and Greece”, in *Social Policy and Administration*, Vol. 42, No. 2.

Schwander, H.; Häusermann, S. 2013. “Who is in and who is out? A risk-based conceptualization of insiders and outsiders”, in *Journal of European Social Policy*, Vol. 23, No. 3.

Schmid, G., O’Reilly, J., Schömann, Kl. 1996. *International Handbook of Labour Market Policy and Evaluation*, USA: Edward Elgar.

